

ПРО ПІВНІЧНІ МЕЖІ ГЕРОДОТОВОЇ СКІФІЇ

Розглядаються можливі північні межі Скіфії за часів Геродота.

Ключові слова: Скіфія, скіфи царські, меланхлени, Геррос, місто Гелон.

Відразу зазначимо, що автор належить до кола тих фахівців, які вважають, що Геродотова Скіфія територіально охоплювала як степові, так і лісостепові райони сучасної України та об'єднувала під егідою кочовиків-іранців різні за походженням і мовою народи.

Якщо в широтному напрямку кордони Скіфії Геродотом (IV, 101) вказані досить чітко — від Дунаю до Дону — і не викликають суперечок у сучасних істориків, то північні її межі ще й досі є предметом жвавих дискусій. І це не дивно. Адже, на наш погляд, північні кордони Скіфії не були абсолютно сталими, і в кожний конкретний момент обриси тієї «демаркаційної лінії» залежали від конкретного співвідношення сил кочової скіфської орди й тубільного населення Лісостепу. Проте певні вказівки на основні орієнтири її північних меж у праці Геродота все ж є.

По-перше, це окреслений ним «Скіфський квадрат». Якщо південна його сторона зі сходу на захід становила близько 710 км (відстань поміж гирлами Дону та Дунаю), то й північна має бути віддалена від узбережжя Чорного моря приблизно на таку само відстань. Було б логічним відрахувати цю відстань від узбережжя Дніпро-Бузького лиману, де була розташована Ольвія, яка, за уявленням Геродота (IV, 17), була серединною точкою південної сторони «Скіфського квадрату». Тоді північні кордони Скіфії мали простягатися в глибинних районах сучасного українського Лісостепу та аж до його межі із зоною Лісу.

По-друге, треба звернути увагу на свідчення Геродота про землю скіфів царських: «за Геррою простягається країна, що називається царською... Вони (скіфи царські — *В.М.*) на півдні сягають аж до Таврики, а на схід — до рову, що, я сказав, прокопали народжені від сліпих, і до гавані на Маєтідському озері, що називається Кремни. Деякі інші частини їхньої землі дохо-

дять до ріки Танаїду. Вище на північ від царських скіфів мешкають меланхлени...» (IV, 20)¹.

Разом із Р. Ролле (Мурзін, Ролле 1998а) ми вже звертали увагу на те, що, якщо брати до уваги слова Геродота (IV, 18—19), згідно з яким скіфи царські мешкали за землями скіфів-землеробів і скіфів-кочовиків, то територія перших мала починатися на відстані 17 днів дороги на схід від дніпровських заплав, тобто не менш ніж за 400—425 км. У такому разі, зважаючи на те, що східним кордоном Скіфії була р. Дон, то на сучасній мапі просто не лишається місця для царських кочовищ.

Тож ми запропонували, по-перше, під «днями дороги» розуміти дні досить повільної перекочовки. По-друге, ми звернулися до етнографічних даних. За свідченням Д.І. Яворницького, на лівобережжі Нижнього Дніпра за часів пізнього середньовіччя кочували дві ногайські орди — Джедишкульська та Джамбуїлацька. Перша пересувалася вздовж лівого берега Дніпра, починаючи свій рух напроти міста Кизикермена (поблизу сучасного Нікополя) до гирла р. Конка, а потім до її витоків і далі до р. Берда. Друга орда кочувала від широти міста Кизикермен уздовж лівого берега Дніпра до Кінбурна та далі на схід у напрямку сучасного Бердянська (Яворницький 1990, с. 320).

Привертає увагу той факт, що довжина маршруту Джедишкульської орди майже точно співпадає з 14 днями дороги Геродота (350 км : 25 км). Тож, вірогідно, землі скіфів-кочовиків співпадали з територією пересування Джедишкульської орди. Тоді володіння Джамбуїлацької орди дають певні уявлення про межі землі скіфів царських. Останні розпочиналися справді східніше від території скіфів-кочовиків (від Танаїду), а потім простягалися

¹ Цит. за: Геродот. Геродота турійця з Галікарнасса «Історій» дев'ять, що їх називають музами. Переклад із старогрецької, передмова та примітки А.О. Білецького. — Харків, 2006.

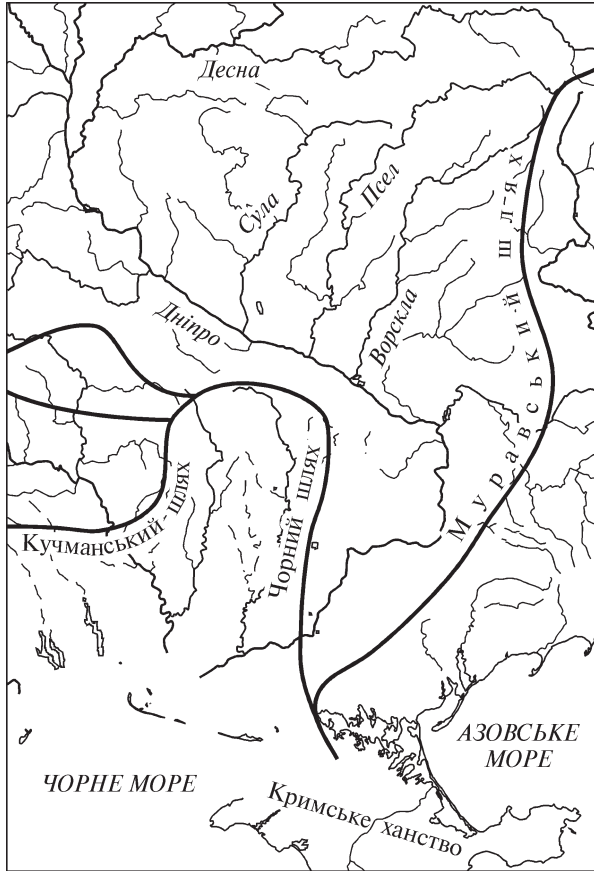

Рис. 1. Карта Муравського шляху

вздовж узбережжя Азовського моря на захід — до гирла Дніпра.

Проте ногайські володіння були обмежені на півдні кордонами Кримського ханства, а на півночі — «вольностями» запорізьких козаків. У скіфську епоху, коли таких обмежень не існувало, кочовища скіфів царських могли охоплювати степовий Крим до кордонів Боспорського царства, а на півночі дійсно сягати землі меланхленів.

Щодо локалізації останніх, то найпоширенішим є погляд, згідно з яким меланхлени «чорноризці» мешкали поблизу сучасного Чернігова, оскільки назва останнього, розташованого приблизно на вказаній Геродотом (IV, 101) відстані від морського узбережжя — 20 днів дороги, а також народні перекази про князю Черни та князя Чорного, перекликаються з ім'ям цього народу (Третьяков 1953, с. 63).

У деяких читачів можуть виникнути сумніви щодо можливості проникнення кочовиків у такі далекі північні райони українського Лісостепу. Проте середньовічні джерела свідчать про інше. Саме поблизу Чернігова мешкала якась етнічна група (ковуї або коуї) чорних клобуків, а кордони Давньої Русі за часів по-

ловців проходили по течії Сули. Не випадково в розповідях про могутнього хана Кончака зазначалося, що він був здатний перенести свій казан через Сулу, тобто перейти зі своєю ордою кордони Русі (Плетнева 1982, с. 22—23).

Основні шляхи проникнення кочовиків у глибинні райони Лівобережного Лісостепу, очевидно, проходили по Бориспільському степовому коридору завширшки до 40 км, що простягався вздовж лівого берега Дніпра та далі вздовж лівих його приток, а також засвоєним віддавна шляхом, відомим пізніше під назвою Муравського (рис. 1).

Але для переконливішого доказу нашої тези необхідно розглянути два питання: 1) про локалізацію скіфського Герроса; 2) про локалізацію міста Гелон.

Скіфський Геррос. І.Є. Забелін, розпочинаючи пошуки скіфських могил, звернувся до розповіді Геродота (IV, 71), котрий повідомляв, що скіфські царські гробниці знаходяться в місцевості Герра, до якої Дніпро судноплавний, тобто, на думку І.Є. Забеліна, дещо нижче дніпровських порогів. Саме тут йому пощастило відкрити Чортомлицький курган, Велику та Малу Близниці, Томаківську Могили та ін. (Нейхардт 1982, с. 51).

У наш час найпоширенішим прихильником нижньодніпровської локалізації скіфського Герроса був Б.М. Мозолевський, якому вдалося відкрити в цьому районі декілька поховань скіфської знаті, зокрема Чабанцеву Могили, що датуються серединою та другою половиною V ст. до н. е. (Мозолевський 1986; 2005; Мозолевський, Полин 2005). Намагаючись пояснити відсутність у цьому районі раніших поховань скіфської аристократії, Б.М. Мозолевський вважав, що скіфське суспільство VII—VI ст. до н. е. відповідає першій моделі, за С.О. Плетнєвою, — періоду навал і табірних кочування, для якого характерні розкидані по степах поодинокі поховання (Мозолевський 2005, с. 66—67).

Але таке пояснення можливе лише в тому разі, якщо сприймати Скіфію як стали в географічному та хронологічному сенсі утворення. Тоді поза увагою фахівців лишаються такі унікальні пам'ятки як скіфські царські кургани Прикубання та рівнин Північного Кавказу, а також аристократичні некрополі Посулля. Саме з останніми, що датуються, головним чином, другою половиною VII—VI ст. до н. е., В.А. Іллінська пов'язала скіфський Геррос Геродота (Ільїнська 1968). Не можна сказати, що її гіпотеза знайшла одноставну підтримку. Най-

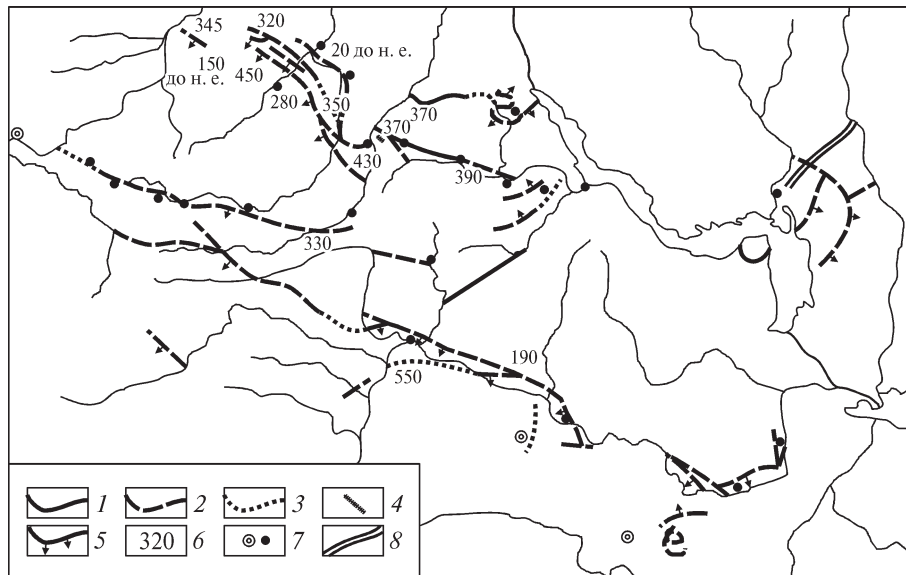

Рис. 2. План Змійових валів за А.С. Бугаєм: 1 — вали, що збереглися; 2 — залишки валів; 3 — можливий напрямок валів, що не збереглися; 4 — захисні рови; 5 — спрямованість валів; 6 — дата функціонування валів; 7 — городища; 8 — стародавні шляхи

більш розгорнута критика її ідеї міститься в уже згаданій монографії Б.М. Мозолевського (Мозолевський 2005, с. 59—63). Таким чином, можна констатувати, що проблема скіфського Герроса археологами ще не вирішена остаточно.

У цьому зв'язку привертає увагу оригінальна ідея В.П. Білозора, викладена, на жаль, лише тезово (Белозер 1987). Фахівець вважає, що повідомлення Геродота (IV, 53, 56) про країну геррів було наслідком буквального розуміння останнім розповідей скіфів про геррів, яких вони вважали чи то своїми померлими прашурами загалом, чи то душами героїзованих воїнів, які загинули на полі бою. Тоді Геррос — місце останнього їхнього притулку (на зразок Вальгалли вікінгів), а розповідь Геродота є наслідком механічного поєднання ним конкретних даних про некрополі вищої скіфської аристократії з міфологічними уявленнями скіфів.

Ми впевнені, що здогадка В.П. Білозора відкриває реальний шлях до вирішення проблеми скіфського Герроса. Якщо відокремити її міфологічну складову, то можна окреслити три великі некрополі скіфських царів і найвищої знаті — північнокавказький VII і початку VI ст. до н. е., посульський середини VII і початку V ст. до н. е. та нижньодніпровський середини V—IV ст. до н. е. Така естафета скіфських аристократичних некрополів у часі об'єктивно відображає той поступовий, але невпинний дрейф політичного об'єднання скіфів зі сходу на захід, що мав місце протягом усієї скіфської історії. Саме посульські кургани, як за часом

свого існування, так і за характерними особливостями поховального обряду можуть бути тими «отчими могилами», про які згадував Іданфірс (Геродот IV, 127). Це може пояснюватися тим, що басейн р. Сула був північною межею перекочовок орди царських скіфів, що дійсно межувала із землями меланхленів.

Місто Гелон. Ще на початку XX ст. виникла ідея про його зв'язок з величезним Більським городищем (Ščerbakivskij 1930). Пізніше її підтримали М.І. Артамонов (Артамонов 1949) і Б.М. Граков (Граков 1969; 1971, с. 14). Ця ідея була найкраще обґрунтована Б.А. Шрамком (Шрамко 1973; 1975; 1987). Послідовним опонентом Б.А. Шрамка була В.А. Ільїнська (Ильинская 1977).

Свого часу ми з Р. Ролле (Мурзин, Ролле 1998) висловили гіпотезу, згідно з якою Більське городище було важливим пунктом політичного та економічного тиску кочовиків, котрі були єдиною політичною силою, спроможною організувати таку масштабну акцію як зведення цієї величезної фортифікаційної споруди, на тубільне населення Лівобережного Лісостепу. Саме сюди, на зразок зимівлі аварів у землі дулібів (Толочко 1999, с. 13—14), могли приходити на зимівлю скіфи царські. Цьому сприяло розвинуте ремісниче виробництво, залишки якого виявлені на Західному та Східному укріпленнях Більського городища, та опідзолені чорноземи в заплаві Ворскли, котрі, за С.С. Бессоною (Бессонова 2000, с. 119), вкриті лучною та лучностеповою рос-

линністю, що уможливило випас значної кількості худоби.

Неабияке значення мала й стратегічна вага Більського городища, що було розташоване на важливому перехресті сухопутних і водних шляхів. Не випадково саме поблизу Більська у 1399 р. відбулася трагічна для русько-литовських дружин князя Вітовта битва з ординцями хана Темір-Кутулуя. Не менше значення мало Більське городище і в скіфські часи. Саме сюди, на нашу думку (Мурзін 2011), через перську загрозу могли бути відправлені жінки та діти скіфів разом з худобою (Геродот IV, 121). Тому рейд персів (Геродот IV, 123) у землю будинів (як вважає Б.О. Рибаків, не всієї перської армії, а окремого, вірогідно, кінного корпусу) був цілеспрямованою військовою акцією, що мала на меті захопити в полон родини скіфських воїнів і відрізати скіфське військо від важливої тилової бази, котрою було Більське городище. Якщо припустити, що спалене персами в землі будинів дерев'яне місто було саме Гелоном, як вважає більшість дослідників, то це є досить вагомим аргументом на користь визнання Більського городища містом Гелон.

Таким чином, нам видається, що північним кордоном Скіфії за часів Геродота на території Лівобережного Лісостепу була Сула, а центром скіфського впливу на тубільне населення цього регіону — Велике Більське городище, воно ж місто Гелон, величезні вали якого, побудовані приблизно в VI ст. до н. е., об'єднали Західний і Східний посади місцевих мешканців.

Щодо Правобережного Лісостепу достеменних писемних свідочств про межі скіфського впливу тут ми не маємо. Проте не можна не зважити на ту обставину, що підвладні Русі ко-

чові племена чорних клобуків і берендеїв були розселені в долині р. Рось. Саме тут проходили й Змійові вали, зведені для захисту Русі від кочової загрози (рис. 2).

Важливо, що в цьому регіоні є значна кількість курганів скіфського типу (Ильинская 1975; Ковпаненко 1981). Вельми архаїчними пам'ятками тут були Мельгуновський курган (Придик 1911), курган Переп'ятиха (Скорий 1990), Реп'яхувата Могила (Ильинская, Тереножкин, Мозолевский 1980). С.А. Скорий вважає, що наприкінці VII та на рубежі VII і VI ст. до н. е., після закінчення передньоазійської епопеї скіфів, розпочалася друга, масова хвиля проникнення кочових скіфів на територію Правобережного Лісостепу, що призвело до утвердження тут скіфської знаті як військово-аристократичного прошарку місцевої людності (Скорий 2003, с. 77—81). На заході скіфський вплив поширювався до лісостепоного Подністер'я, про що яскраво свідчать кургани біля сіл Перебиківці та Долиняни (Смирнова 1977; 1979), де від VII ст. до н. е. простежується сумісне мешкання власне скіфського населення та нащадків носіїв чорноліської та голіградської культур (Смирнова 1997; Скорий 2003, с. 78).

Досить цікавим є також те, що традиція прикрашати бойових коней — друга й побратима кочовика-воїна, дуже характерна для степових скіфів, простежується й у деяких регіонах Лісостепу, найперше в Середньому Подніпров'ї (Могилов 2008, с. 39—58), що свідчить про певний вплив на мешканців цієї території скіфської ідеології та притаманного скіфам світогляду. Це навряд чи було можливим без політичної зверхності скіфів у цих районах українського Лісостепу.

Артамонов М.И. Этногеография Скифии // Уч. зап. ЛГУ. — 1949. — 85. — С. 129—171.

Бессонова С.С. Деякі закономірності розміщення пам'яток скіфського часу в українському Лівобережному Лісостепу // Археологія. — 2000. — № 2. — С. 116—131.

Белозер В.П. К сущности скифского Герроса // Тез. докладов конф. памяти А.И. Тереножкина. — Кировоград, 1987. — Ч. 1. — С. 18—20.

Граков Б.Н. Пережитки скифских религий и эпоса у сармат // ВДИ. — 1969. — № 3. — С. 70—72.

Граков Б.Н. Скифы. — М., 1971.

Ильинская В.А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. — К., 1968.

Ильинская В.А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. — К., 1975.

Ильинская В.А. Может ли Бельское городище быть городом Гелоном? // Скифы и сарматы. — К., 1977. — С. 73—95.

Ильинская В.А., Тереножкин А.И., Мозолевский Б.Н. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов // Скифия и Кавказ. — К., 1980. — С. 31—63.

Ковпаненко Г.Т. Курганы скифского времени в бассейне р. Рось. — К., 1981.

Могилов О.Д. Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи. — К.; Кам'янець-Подільський, 2008.

Мозолевский Б.Н. К вопросу о скифском Герросе // СА. — 1986. — № 2. — С. 70—83.

Мозолевський Б.М. Етнічна географія Скіфії. — К., 2005.

- Мозолевский Б.Н., Полин С.В. Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. — К., 2005.
- Мурзин В.Ю. Більське городище та город Гелон // Древности Восточной Европы. Сб. науч. трудов к 90-летию Б.А. Шрамко. — Харьков, 2011. — С. 220—224.
- Мурзин В.Ю., Ролле Р. Большие городища лесостепной Скифии // История Руси—Украины. — К., 1998. — С. 16—27.
- Мурзин В.Ю., Ролле Р. «Царские» скифы и их локализация. // Скифы. Хазары. Славяне. Киевская Русь. К 100-летию со дня рождения М.И. Артамонова. — СПб., 1998а. — С. 53—54.
- Нейхардт А.А. Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии. — Л., 1982.
- Плетнева С.А. Кочевники средневековья. — М., 1982.
- Придик Е. Мельгуновский клад 1763 г. // МАР. — 1911. — 31.
- Скорый С.А. Курган Переп'ятиха. — К., 1990.
- Скорый С.А. Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи. — К., 2003.
- Смирнова Г.И. Курганный могильник раннескифского времени у с. Долиняны // АСГЭ. — 1977. — 18. — С. 29—40.
- Смирнова Г.И. Курганы у с. Перебыковцы — новый могильник скифской архаики на среднем Днестре // ТГЭ. — 1979. — XX. — С. 37—67.
- Смирнова Г.И. Про етнокультурні зміни в розвитку середньодністровського регіону в VII ст. до н. е. // Археологія. — 1997. — № 3. — С. 57—65.
- Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. — К., 1999.
- Третьяков П.Н. Восточнославянские племена. — М., 1953.
- Шрамко Б.А. Восточное укрепление Бельского городища // Скифские древности. — К., 1973. — С. 82—112.
- Шрамко Б.А. Крепость скифской эпохи у с. Бельск — город Гелон // Скифский мир. — К., 1975. — С. 94—132.
- Шрамко Б.А. Бельское городище (город Гелон). — К., 1987.
- Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. — К., 1990. — Т. 1.
- Ścербакivskij V. La situation géographique de la ville de Gelone d'Hérodote // Biblioteka Prehistoryczna. — Poznań, 1930. — 1. — P. 265—286.

Надійшла 12.09.2012

В.Ю. Мурзин

О СЕВЕРНЫХ ПРЕДЕЛАХ ГЕРОДОТОВОЙ СКИФИИ

На основании письменных и археологических источников автор приходит к выводу, что северная граница Скифии во времена Геродота проходила, примерно, по бассейнам рек Сула и Рось, а также охватывала Среднее Поднестровье.

Относительно Левобережной Лесостепи выводы автора базируются на концентрации курганов высшей скифской аристократии VII — начала V вв. до н. э. в среднем течении р. Сула, которые, по его мнению, соответствуют «отчим могилам», упоминавшимся в знаменитом ответе царя Иданфирса Дарию I, а также на материалах Бельского городища, являвшегося, с его точки зрения, центром скифского влияния на местное население лесостепного Левобережья.

V. Yu. Murzin

ON THE NORTHERN BORDER OF HERODOTUS' SCYTHIA

Based on the written and archaeological sources the author comes to the conclusion that the northern boundary of Scythia in times of Herodotus laid approximately along the basins of the Sula and the Ros Rivers covering also the Dnister River middle region.

Concerning the Dnipro River left bank forest-steppe region the author's conclusions are based on the concentration of the highest Scythian aristocracy's barrows dated by the period from the 7th to the beginning of the 5th c. BC in the Sula River middle flow region. In his opinion, such barrows correspond to the «fathers' graves» mentioned in Idanthyrsus' famous answer to Darius I. The conclusions are also based on the materials from Bilske hill-fort which was to the author's mind, the centre of the Scythian influence upon the local left bank forest-steppe population.